

2012. október 11-én

Édes néném, esztendeje is elmúlhatott, hogy azt ígértem Kédnek, majd örmény levelet fogok írni, és aztán végleg elhagyom Mikes Kelemen hangjának utánzását, még az első bekezdésből is. Levelet azóta többet is írtam ilyes hangfekvésben, és most le fogom róni a tartozást. Sosem adtam fel azt a reményt, hogy módszeresen és alaposan elolvasok mindent, amit kell és lehet, mert érteni és tudni szeretném, hogy mit láttam, amikor egy hétig az örmények országában autóztam, de be kell ismernem, ebből az olvasási ígéretből nem sokat váltottam be, és valahányszor átlapozom azt a tengermeyi fotográfiát, amivel megtértem, egyre kényelmetlenebbül érzem magam, mint aki máris a felejtés ködén át nézi a dolgokat. Nem is tudom, honnan kezdjem.

A minap egy svájci utazó (Nicolas Bouvier) könyvét olvastam, aki az ötvenes években autózott el Genfből Indiáig. Az anatóliai útvonala nagyjából megegyezett azzal, amit mi tavaly jártunk, viszont akkor nem volt aszfalt és autópálya még azon a vidéken. Nem is tudjuk ma már, hogy milyen lehet 20–30 kilométeres óránkénti sebességgel utazni végig ezeket a beláthatatlan ázsiai távolságokat. Azt viszont egyre inkább érzem, hogy túl gyors ez a mai tempó, mintha gúnyolódnánk az idővel, mert egyik délután még Székelyudvarhelyen vagyok, másnap hajnalban Pesten, megint két nap múlva Bukarestben, és mintha nem történt volna semmi egy hosszú hétvége alatt, az embernek dolga van, siet, és nincs ideje átalakulni, megváltozni. Pedig ez volna talán az utazás lényege, hogy nem akként jön vissza sosem az ember, amiként elment.

Azt már biztosan tudom, hogy tavaly az a háromhetes törökországi út (sose voltam ilyen sokáig külföldön) alapjaiban változtatta meg az életemet, mintha egy nagyon magas hegyben, kiégett legelőn vagy szeles tóparton megláttam volna kívülről magamat, és megértettem, hogy milyen kint lenni. Szabadság-élményem volt. Ezt ugyanúgy nem lehet elmesélni, mint a szerelmet. Mit is éreztem én az Ararát tövében, egy kappadókiai barlangváros mélyén vagy Ani romjai között? Hogy pontosan ott vagyok, ahol lennem kell. A jelen időben élek, akkor is, ha évezredes romváros köveit nézegetem. És attól tartok, hogy sem a szabadságot, sem pedig a szerelmet nem fogom tudni szabatos fogalmak által elmesélni – még csak azt se gondolom, hogy ez lehetetlen, más tollforgatók dolga.

Amikor egy sötét, hideg éjszakán kiszálltam egy autóból Örményország második legnagyobb városában, Gyumriben, egy szálloda előtt, hosszan elgondolkoztam azon, hogy tényleg erre vágytam-e? Világot látni, mindig, de hogy éppen ez a kopár, földrengés sújtotta, máig sem újraépült város mit juttatott eszembe, arra ma sem szívesen emlékszem. Tapasztalt utazók mesélik, hogy vannak helyek, települések, amelyek a halál birodalmát idézik fel. Akkor én semmit nem tudtam a városról, a 88-as földrengésről, meg hogy egész temetőt nyitottak az áldozatoknak, és a város határában igazi hegyet alkot a kihordott törmelék.

Üresek voltak Gyumriben a gyéren megvilágított utcák, hideg szél fúj, egy nejlonzacsakóra emlékszem, amelyik hosszan röpült a sugárúton, arasznyi magasságban, és volt valami nyomasztó az egészben, lehet a fáradtság vagy a hosszú várakozás miatt a határállomáson. Engem az nem érdekel, hogy milyen egy szállodában a szőnyeg, a tapéta meg a zuhanyozó csapja, vagy kedves-e a személyzet. Nem érdekel a luxus, nincs hozzá érzékem és kellő tapasztalatom. Gyumriben az a szálloda, éjfél után, zavarba ejtett, olvastam efféléiről, láttam filmen, sose laktam ilyenben. Ma sem tudom, hogy a szovjet elvtársak hagyták maguk után, vagy az örmény diaszpórának épült, amelyik a világ minden szegletéből felkeresi az óhazát, amelyről annyit se tud, mint az átlagos turista, de tudja, hogy meg kell nézni. Vannak népek és pereputtyok, akiknek fontos az óhaza, fontos, hogy a nagyapák, az ősök onnan jöttek, onnan úzták őket el hatalmasabb népek vagy a szegénység, és mindig vissza fognak vágni; és vannak, akik szívesen elfelejtik, legyintenek rá, vagy egyszerűen nem emlékeznek, nem akarnak, mert fáj; nem tudnak, mert buták hozzá; esetleg elég okosak ahhoz, hogy tudják, nagyon rossz is lehet az emlékezés, jobb a felejtés.

Örményországban, de kelet felé haladva Anatóliában mindenütt, ahol örmények éltek, azonnal szembetűnik a kőből épített ház, szinte kirí a sárkunyhó és a panelház közti átmenet-nélküliségből, mert a törökök az elűzött örmények házaiba nem költöztek be, idővel majd elbontják őket. Az urbanizáció tombol ma mindenütt a világon, egy magára valamit adó város egyben építőtelep is. Valami lázas, nyughatatlan átalakítási vágy dühöng a világban Jerlevántól Bukaresten át Berlinig, mindenütt ásnak, csatornáznak, köveznek, aszfaltoznak, burkolnak, szigetelnek, mintha befejezéshez közeledne a nagy mű.

A faragott kő, legyen az tufa, mészkő, bazalt vagy márvány, olyan civilizációt jelent, amelyik meg tudja munkálni a követ, nemcsak használja és összehordja, hanem tárgyat készít belőle. A mai gépesítés korában is érdekes hely egy kőfejtő, de mindig elgondolkoztam, hogy miként dolgoztak az acél-, a vas- vagy a bronz-szerszámok kora előtt. Hogyan faragtak keményebb kővel puhábbat, avagy a lágyabbal is lehet alakítani a keményebbet? Gyumri valójában egy romváros, ahol a milliányi faragott követ ma sem takarították vagy hordták el, és a romos épületek arra emlékeztetnek, hogy a legszilárdabb építmény is egy pillanat alatt romhalmazzá válhat, és egy improvizált felhőkarcoló sem ér többet egy jurtánál vagy sárkunyhónál, de ha költöztetni kell, sokkal több a fölösleges kacat...

Se örményül, se oroszul nem tudok, és Örményországban kiderült, hogy nem is száz, hanem legalább kétszer annyi angol szót tudok, mint addig hittem, viszont az sem ér semmit. Egy benzinkútnál váltok pénzt, és amíg a valutás maffiózó megérkezik, egész kis csapatnak mesélem, hogy magyar vagyok, vengerszkij, kávét főznek és konyakot töltenek, a maffiózó nem csap be, mindenki mosolyog, és visszasétálok a luxusszállodába – így kell ezt csinálni. Nappal a város sokkal kellemesebb, mint éjjel, és én mindig vonzódtam a romokhoz, ha csak a pusztulást vagy a nyomort látom is, tudom, hogy valahol ott van az ember mögöttük.

A karahunjei megalitikori kövekről (az örmény Stonehenge) senki nem tudja, milyen célt szolgáltak. Amiről semmit nem tudunk, az vagy csillagvizsgáló vagy kultikus tárgy. A kőlapokba fúrt lyukakon át időnként látszanak a csillagok, a hold és a felkelő vagy lenyugvó nap. Amikor felnézek az égre, csillagvizsgáló vagyok. Ha távcsövem is van, egyszemélyes obszervatórium. Keveset tudok arról, hogy mit látok. Olvasni kell, nem csak bámulni. Bár leginkább azt szeretném megtudni, hogyan fúrták az arasznyi vastag kőlapokba azokat a lyukakat, amelyeken át nézve újabb és újabb köveket lát a szemlélő, kopár hegyeket, kiégett legelőt. Karahunje kövei között nagyon hideg volt, egy kis lecke arról, hogy mit jelent a kontinentális éghajlat augusztus végén, amikor a Kis-Kaukázusból leszáll az éjszaka. És nem kell különösebb fantázia elképzelni, hogy a megalitikori építményeket óriások hordták össze, ahhoz kell inkább, hogy magunkfajta embereknek tulajdonítsuk őket.

Az óriások nem különösebben érdekes lények, leszoktunk róluk, mint általában a hiedelemleányokról, valahol az álmok, a mesék, a félelmek birodalmában maradtak. Hogy olykor törpének érzi magát az ember egy nagyobb hegy tövében, az természetes, pedig nem csak a fizikai méretek azok, amelyeken érdemes elgondolkozni. A nagy hegy, a tenger, a sztyeppe valamiféle természetes megrendülést idéz elő, egy kicsiny sziklatemplom ugyanerre képes, pedig nincs benne monumentális elem. A spayeri dómban három örmény templom is elférne, hosszban, keresztben vagy egymáson. A speyeri dóm lenyűgözött a hatalmas, üres terével, mint a Kaukázus. Az örmény kolostortemplomok ezzel az európai monumentalitás-igénnyel látszólag nem foglalkoznak, nem mintha építészetileg nem tudták volna megoldani azt, amit a középkor Európája. Ani romjai minden kétséget eloszlatnak efelől. Ha a monumentális gótika vagy román stílus arról beszél, hogy Isten milyen nagy, és az ő dicsőségére épül a dóm, a katedrális, a bazilika, akkor a kicsiny, romos örmény sziklatemplom arról szól, hogy Isten közel van. És ez a közelség elgondolkoztat. Vallásos környezetben nőttek fel, még csak a szokásos kamaszkori lázongó ateizmus sem hatott rám különösebben, a gyerekkori vallási tanítás, a nagyapám naiv paraszti hitvilága nem ingott meg bennem, akkor sem, ha én másként fogalmazok, mint ő. Isten a helyén van, csak velünk, emberekkel van baj. És nem az a kérdés, hogy van-e Isten, hanem hogy mi emberek vagyunk-e? Bár ezek innen-onnan szedett bölcsességek, nekem ezen a téren minden egyszerű volt. Azt gondoltam...

Gyumriben a Szent Szűz templom (Szourp-Aszdvatzadzin) egy görögkeleti templomra emlékeztetett, fényes, díszes ikonostáz, tömjénfüst, sok-sok menyasszony, szmokingos vőlegény, mobiltelefonok és vakuk, nagy szakállú pópák, akik rezzenéstelen arccal arra tanítják a turistákat, hogyan kell helyesen keresztet vetni, és kint a rengeteg túlkölköző autó, mert sokszor kell minden konvojnak megkerülnie a szovjet léptékkel épült főteret, esküvők zajlanak futószalagon.

Valahol, már északon egy hideg esős völgy peremén: Odzun. Vörös kőből épült, háromhajós rom, a háttérben erdők, fehér pára, elhagyatottság, csend, üres minden. Nincs berendezés, oltár, ikon, nem hagyott a szovjet éra semmit, csak egy szuvenirárust, akitől gyertyát és képeslapot lehet vásárolni. Egy szegény, hegyi falu, mint Kelet-Európában bárhol, nem tudni, miből élnek az emberek, elhagyatottság, lepusztultság. A templom körül régi temető, sok-sok kacskar (faragott örmény sírkő), a legkésőbbi sír 1923-ból való, azután a jelek szerint máshova temetkeztek, másképpen. Valami szovjet obeliszk is van a templom mellett, amely a szocializmus diadalát hirdeti, sarló és kalapács. Először gondoltam arra, hogy mibe került volna Sztálinnak ezeket a templomokat és kolostorokat ledőzölni? Az egyházat felszámolta, szeminaristaként indult a pályán, tudta, kivel áll szemben... Ezekben az örmény hegyi falvakban az volt az furcsa, hogy turisták sokan megfordulnak a világ minden részéről (örményországiak is), de a helybéli lakosságot mintha teljesen hidegen hagyná az egész vallásos múlt. Az a három-négy öregasszony hiányzott, akik Erdélyben a legsötétebb időkben is elmentek a templomba. Hagypatban egy misén vettünk részt, egy pap, két ministráns gyermek, öt francia turista, négy magyar, és néhány helybéli fiatal, akik bár a faluból voltak, de láthatóan semmit sem értettek az egészből, kimentek-bejöttek, mobiloztak, fotózták egymást, és vigyorogtak ránk. Vagy csak én nem értettem semmit?

Haghpatban az öt francia turista jól jött, melléjük szegődtem, és az idegenvezetőjük sok fontos dolgot elmesélt. Kint szemerkélt az eső, hideg volt, fotózni nem igazán tudtam, és csak álltam egy idő után a szürke épületben, a turisták elmentek, a víz csöpögött, és egyszer csak azt éreztem, hogy rettenetes az a súly, ami a vállamra nehezedik. A kolostor könyvtárában voltam, hatalmas földbe ásott korszokban tartották régen a könyveket, tekerceket, de a mongolok elégették mindet, hiába fedték be a szerzetesek az egész könyvtárépületet földdel, mintha csak egy kis domb volna az udvaron. Álltam a könyvtárban vagy a refektóriumban, a padlón is díszesen faragott sírkövek, a falon is megannyi kőlap, a jellegzetes örmény ornamentikával, felirattal, és azt éreztem, hogy most kellene mondani egy Miatyánkot, de nem jut eszembe a szöveg. Most nagyon közel van, azt éreztem. Rövid ideig tartott, majdnem leroskadtam. Nem hasonlított ez az érzés semmilyen múltó rosszulésre, szédülésre, semmire, amit eddig átéltem. Azután léptem egyet, megláttam az egyik francia turista kék esőkabátját, kimentem a szemerkélő esőbe, kezdődött a mise. Nem álltuk végig, nem értettünk belőle semmit, az egyik ministránsfiú csodálatos hangon énekelt. Sokáig jöttünk-mentünk még a kolostorban, sok kisebb-nagyobb helyiségből áll, azután autóba ültünk, és elmentünk egy másikba. Haghpatba még egyszer vissza szeretnék menni.

A Szevan-tó. Melegebb vidékre vágyom, egy idő után ezt éreztem, és a többi útitársam is. A hideget nem lehet megszokni, mondja Amundsen. A nyári, nyárvégi hideg a legszörnyűbb, mert az ember a kánikulából érkezik, és túl gyorsan. Képtelen a test alkalmazkodni a harminc-negyven fokos hőmérséklet-változáshoz. Soha télen ennyire nem fáztam, mint egy-egy augusztusi hajnalon, pedig éltem nagy teleket, nem csak gyerekkoromban – bár akkor a telek is igaziabbak voltak... A Szevan-tó kétszer akkora, mint a Balaton, 1700 méter magasan van, jéghideg és tiszta. Amikor megérkeztünk a Szevanavank nevű kolostor mellé (üdülőtelep, vendéglő, turisták és mi), a tó úgy hullámozott, mint a tenger. A hideg szél csontig hatott, és a túlsó part kopár hegyeiről a tó közepéig ereszkedett csak a felhő, onnan mintha valami láthatatlan erő nyomta volna vissza és fölfelé. Óriásokról tettem pár bekezdéssel előbb említést. A köd vagy felhő, amelyik a tó (számomra érzékelhető) közepéig ereszkedik le, és nem jön tovább, tulajdonképpen egy óriás, amelyikkel egy másik áll szembe. Megvesz az isten hidege, és csak nézem, nézem... Rettenetesen hideg éjszakát töltünk a sátorban a Hayravank kolostor mellett, a szél cibálja a sátrat, sziklák, szeméttel, cseh turisták elfoglalták a legjobb sátorhelyeket. A Hayravank kolostortemplom valamikor sziget volt, de akkor a Szevan-tó 20–30 méterrel magasabban hullámozott. Késő estig autótól autótól után érkezik, örmény fiatalok, akik felfutnak a templomig, gyertyát gyújtanak, fotózkodnak, azután be az autóba, és nyomják a gázt megint. Amikor végleg csend lesz, egy öreg bácsi jön el a faluból, minden eldobált vodkásüveget megnéz, maradt-e benne pár csepp, aztán leteszi családóttan a fűbe, rossz napja van.

Másnap reggel úszni fogok a Szevanban, ezt nem lehet kihagyni, a tó vize olyan tiszta, mint az Adria vagy akármelyik hegyi patak, és nagyon hideg. Soha nem azért kell megmerítkezni egy ilyen vízben, hogy az ember letudjon valamit: ezek a nagy folyók, tavak, a tengerek valójában óriások, meg lehet kérdezni tőlük, hogy kedvelnek-e? Nem szoktak válaszolni, de aki úszta már át a Tiszát, a Dunát, úszott be mélyen egy tengerbe, a Szevan-tóba vagy az Adriába, tudja, mit jelent kint lenni, egyedül – egy óriás tenyerében.

Mióta eltemettük az apámat, minden temető más, mint addig volt. Sokfelé jártam, de Noratus falu temetője egészen különleges. Ezerszám állnak a faragott örmény sírkövek, mind nyugatra néz, éppen reggel van, nem tudok megint fotózni, szembesüt a nap, de nem is kell, egy ideje nem fontos lefényképezni mindent. Az örmény ornamentikát még a fénykép sem tudja pontosan visszaadni, nagyon kemény kőbe faragták, aligha tartana különben ki évszázadokig. A kőfaragó nem hibázhat túl nagyot, ha lepattan egy finom hajlat, ha elcsúszik egy véset, átszakad egy árok, eldobhatja a tonnás kőlapot, vagy újrakezdeheti az egész faragást. Noratus régi sírköveit lassan belepeli a zuzmó, közülük sok dőlt ki már, rajtuk tapos a turista, és valami lenyűgöz az egészben, mintha nem is temetőben járna az ember, egy lapidárium, amelynek tömbjei különleges műalkotássá lesznek. Kacskar, valójában a kereszt, az élet fája – mondta Haghatban a franciáknak az idegenvezető.

Nem ez az első hely, ahol meg kell beszélni, hogy most indulunk. Négy erős férfi egy örmény temetőben, amit képtelenség belátni, megérteni, felfogni, akkor is, ha még semmit nem tudsz a halálról. Menjünk tovább, sokszor el kell ezt mondani. A hely lenyűgöző. Tíz napja voltunk úton, hazáig ugyancsak négyezer kilométer még. Egy jó autóval ez nem nagy távolság ma. Lelkileg és mentálisan óriási.

A Geghard kolostorról nem tudok mondani semmit. Van egy sziklába vájt terem, ahol forrás csobog. És van egy másik, ahol tökéletes a visszhang. A fényképezőgép csattanása is legalább nyolcszor hangzik tisztán. Nem tudom elmesélni, milyen. Ebbe a kolostorba háromszor is visszamentünk. Megint nagyon közel volt valami, de most könnyű és derűs.

Noravank, Tevan, Ecsmiadze. Ez csak egy lista, hogy mi mindenről nem tudok beszélni.

Ani. Ezt azért meg kell említeni, a fehér város, a középkori Magna Armenia fővárosa, a selyemút egyik fontos pontja. Hatalmas, bejárhatatlan és elhagyatott, elhanyagolt romváros, Anatólia széle (ma Törökország), ahol a patakon túl az egykori Szovjetunió erődítményei látszanak. Aniban nem lehet tudni, hogy ha egy cserépdarabot felvesz az ember, akkor az száz vagy kétezer éves. Az erdélyi örmények egy része úgy tudja, onnan származik. De van egy templom, amin megakadt a szemem. Csontváry Baalbek című festményén van egy kettéhasadt kupolaszerű építmény, és most, amikor megnézem a reprót, mosolygok azon, amit ott, Aniban gondoltam: dehogy, sose láttam én ilyet még. A Megváltó temploma (Szourp Pirkics), amit egy földrengés hasított ketté, mintha egy kés.

Aniban megtöltöttem a zsebeimet cserépdarabkákkal, milliószám vannak. És megfogadtam, hogy leülök majd egyszer, és elolvasom aprólékosan, hogy mit láttam, mert amit mondani tudok, az kevés, amit viszont olvasni kell, erőmön fölül van talán. Az örmények nyelve ugyanúgy megtanulhatatlan, mint a magyaroké.

És mégis.

